
THE OPPORTUNITIES OF THE PROACTIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT FOR BUILDING AN ETNOCULTURAL COMPETENCY WITHIN STUDENTS – FUTURE TEACHERS

Veska VardarevaSouth-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria veska_v@mail.bg**Violin Vasilev**South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria violinbg@abv.bg

Abstract: The topic of the intercultural education, its nature, purposes and tasks are both old and new to pedagogy. Old because traditionally children in the Bulgarian school have coached and educated children from different ethnic backgrounds. New because new social realities set new goals, requirements and tasks beyond the framework of peaceful co-existence and setting higher goals related to not only by knowing and accepting the other, but also by respecting it as being culturally different. The new interpretation is also justified by the international processes of increased integration between the countries on the one hand, migration of large populations on the other and, above all, the opening of Bulgaria to Europe and the world. The pedagogical understanding of these processes is only one of the possible approaches along with the economic, social or philosophical. Learning as the main activity of the learner (pupil, student, post-graduate, etc.) is a defining concept of "environment for learning", "learning environment", "environments engaged with learning", etc. Designing and structuring such environments are based on learning as an activity that implements the learner's "unity of adaptation, cognition and practice" (Radev, P., 1992). Proactive learning environment is a more general concept, as the education, the learning, and training are aspects of the pedagogical process, and as components of didactics - they are the subject of the pedagogical research.

Providing proactive learning environments in the classroom is a prerequisite for achieving learning and education effectiveness. Proactive people have a strong need for striving and development. These are people who need self-realization and constantly upgrade their knowledge and skills. These are people who are looking for ways to take advantage of any situation, not in the sense of benefiting someone else, but in the sense of becoming better people. They seek life lessons everywhere, they seek teachers among the people above and below them in the professional hierarchy. Combining the frontal work with the temporary group and especially with the individual is not an unfamiliar technique for didactics, but in this case the specificity comes from the specific tasks of opening to the other, the formation of skills to predict its behavior and the readiness to rely on it in a given situation. Homosexual and heterogeneous groups can be used by gender and cognitive levels, but in accordance with cooperative learning ideas, groups have to be heterogeneous by ethnicity in order to have interdependence and creativity in the work. By solving together learning problems, children will learn to solve life problems more easily by working together, responsibly and tolerant. Frontal forms of work are necessary in certain cases, especially at the beginning of schooling to overcome cognitive difficulties, fill gaps and oversights, complement the knowledge. However, they can not and should not be dominant or predominant. For the purpose of intercultural education, proactive group forms are the most valuable and appropriate and should be used at all times in educational and extra-curricular

Keywords: proactive learning environment, intercultural education, etnocultural competency

ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ПРОАКТИВНАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ЕТНОКУЛТУРНА КОМПЕТЕНТНОСТ У СТУДЕНТИТЕ – БЪДЕЩИ УЧИТЕЛИ**Веска Вардарева**ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, България veska_v@mail.bg**Виолин Василев**ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград, България violinbg@abv.bg

Резюме: Темата за интеркултурното образование, неговата същност, цел и задачи е едновременно стара и нова за педагогиката. Стара, защото по традиция деца в българското училище са се обучавали и възпитавали

съвместно деца от различните етноси, и нова, защото новите социални реалности поставят нови цели, изисквания и задачи, надхвърлящи рамките на мирното съвместното съществуване, и поставящи по-високи цели, свързани не само с познаването и приемането на другия, но и с неговото зачитане и уважаване като културно различен. Новата интерпретация се обосновава и от международните процеси на засилена интеграция между страните от една страна, миграция на големи маси население от друга и преди всичко отварянето на България към Европа и света. Педагогическото осмисляне на тези процеси е само един от възможните подходи наред с икономическия, социалния или философския. Ученето като основна дейност на обучавания (ученик, студент, специализант, повишаващ своята квалификация и др.) е определящо понятие за “среда за учене”, “учебна среда”, “ангажиращи ученето среди” и т. н. Проектирането и структурирането на такива среди се основава на ученето като дейност, която осъществява “единството на адаптация, познание и предметна практика” на учещия [5]. Проактивната образователна среда е по-обобщено понятие, тъй като и образованието, и обучението, и ученето са страни на педагогическия процес и като компоненти на дидактиката са обект на изследване от педагогическите науки. Осигуряването на проактивна учебна среда в класа е необходима условие за постигане на ефективност на обучението и възпитанието. Проактивните хора имат силно изразена потребност от стремеж и развитие. Това са хората, които имат нужда от себедоказване и постоянно надграждане на знанията и уменията си. Това са хората, които търсят начини да извлекат полза от всяка ситуация, не в смисъла на облагодетелстване за сметка на някой друг, а в смисъла на това да станат по-добри. Те търсят житейски уроци навсякъде около себе си, търсят учители сред хората над и под тях в професионалната йерархия. Съчетаването на фронталната работа с временно-груповата и най-вече с индивидуалната не е непозната техника за дидактиката, но в случая спецификата идва от конкретните задачи по отварянето към другия, формирането на умения за предсказване на поведение му и готовността да разчиташ на него в дадена ситуация. Могат да се използват хомо и хетерогенни групи по пол и познавателни равнища, но в съответствие с идеите на кооперативното обучение, за да има вътрешна зависимост и сътворчество в работата групите трябва да са хетерогенни по етнически показатели. Решавайки заедно учебни проблеми, децата ще се научат да решават по-лесно и житейските проблеми като работят заедно, отговорно и толерантно. Фронталните форми на работа са наложителни в определени случаи особено в началото на училищното обучение за преодоляване на познавателни трудности, при запълване на празноти и пропуски, за допълване на знанията. Те обаче не могат, а и не следва да бъдат водещи или преобладаващи. За целите на интеркултурното образование най-ценни и подходящи са проактивните групови форми и те трябва да се използват при всяка възможност в учебната и извънкласната дейност.

Ключови думи: проактивна учебна среда, интеркултурно образование, етнокултурна компетентност

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието “среда на човека“, обхваща комплексът от природни и социални фактори, които влияят пряко или косвено, мигновено или дългосрочно на живота и дейността на човека. Средата на човека е неговото естествено и социално обкръжение. „Човек се явява едновременно продукт и творец на своята среда, която му дава физическа основа за живот и прави възможно интелектуалното, морално, обществено и духовно развитие.“ [9].

Ученето като основна дейност на обучавания (ученик, студент, специализант, повишаващ своята квалификация и др.) е определящо понятие за “среда за учене”, “учебна среда”, “ангажиращи ученето среди” и т. н. Проектирането и структурирането на такива среди се основава на ученето като дейност, която осъществява “единството на адаптация, познание и предметна практика” на учещия [5]. Проактивната образователна среда е по-обобщено понятие, тъй като и образованието, и обучението, и ученето са страни на педагогическия процес и като компоненти на дидактиката са обект на изследване от педагогическите науки. Осигуряването на проактивна учебна среда в класа е необходима условие за постигане на ефективност на обучението и възпитанието. Проактивните хора имат силно изразена потребност от стремеж и развитие. Това са хората, които имат нужда от себедоказване и постоянно надграждане на знанията и уменията си. Това са хората, които търсят начини да извлекат полза от всяка ситуация, не в смисъла на облагодетелстване за сметка на някой друг, а в смисъла на това да станат по-добри. Те търсят житейски уроци навсякъде около себе си, търсят учители сред хората над и под тях в професионалната йерархия.

ДИДАКТИЧНА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА ПРОАКТИВНО ОБУЧЕНИЕ

Най-сериозният проблем за конструирането на дидактическа технология за изграждане на проактивна образователна среда засега стои открит. Сам по себе си той е твърде сериозен и комплициран, защото всяка технология по условие следва да отговаря на изискванията за универсалност и многократна повторяемост, за логическа последователност между елементите и за формална независимост от съдържанието. При нейното конструиране трябва да се имат предвид някои от специфичните задачи на учителя при работа с етнически и познавателно хетерогенна група от деца, а именно:

- необходимостта от специална предварителна подготовка на учителя за опознаване на бита, традициите, обичаите, езика, историята и културата на всеки етнос, с чийто представители предстои да работи съвместно в учебно-възпитателния процес;
- опознаването на децата от различните етноси, техните семейства и близко социално и природно обкръжение;
- специфична дидактическа преработка и адаптация на учебното съдържание, съобразно езиковото и познавателно равнище на учениците;
- увеличаване мястото на нагледността, съчетаването на различните нейни видове, активно включване на учениците в създаване на нагледни средства и помагала;
- специфичен подбор на методите за познание с новото учебно съдържание и за неговото разработване - монологични или диалогични методи с използване на моделирана реч; опростен строеж на изреченията; увеличаване на неречевата информация и комуникация при монолога и особено при диалога, но като се познават предварително спецификите на неречевото поведение на всеки етнос;
- даване на “възможност на учениците да опознаят етнокултурните маркери на своите съученици и детерминирани ситуации, в които те да имат възможност да осъзнаят и приемат различията” [8].

Първата задача на учителя в подготвителния период преди началото на учебната година е свързана с натрупването на познания за културата на учениците, с които предстои да работи. Тези познания в светлината на интеркултурното образование трябва да надхвърлят рамките на стандартната информацията за пол, възраст, семейство, социален произход. За учителят е много важно да получи цялостна представа за културната среда, бита, обичаите, традициите, езика, историята на етноса, от който е детето. Предварителната подготовка на учителя включва получаване на познания за етническата култура и традициите, междукултурните различия, свързани с начин на живот, бит, празници; етническите взаимоотношения в миналото и настоящето.

“Културната диагноза” която учителят следва да изготви за всяко дете, е естествено да може да се освободи от общата представа за групата, създавана радиото, телевизията, вестниците, филмите, книгите, анекдотите. Факт, е че представата за циганина е негативна в българското общество и това веднага се отразява на представата за всяко дете от този етнос. Масовите стереотипи представят циганина като мръсен, крадлив, мързелив, безотговорен, ниско интелигентен, агресивен, хитър. Модел за подражание на детето е преуспелия в живота, спечелилия много пари, без да влага труд. Тази нелицеприятна представа битова в българското обществено пространство и нейното туширане или промяна е един много дълъг, труден и бавен процес. Опитите на различни фондации и ромски организации да променят имиджа на циганина не винаги се оказват успешни. Голямата задача на българското училище, което в дълг към циганите е да създаде положителния образ и да работи за преодоляването на стереотипната представа „за утвърждаване на перспективата общност на различните култури” [4].

Следващата задача на учителя е специфично дидактическа и е свързана с модифицирането на учебното съдържание според особеностите на обучаваната група. Това се налага с особена сила преди всичко за началното училище, където все още има различия в равнището на владеене на езика, които създават затруднения на част от децата. В съответствие с учебната програма по всеки предмет съществуват потенциални възможности за адаптиране по посока улесняване на възприемането на базата на по-опростена лексика, разнообразяване на базата на регионални или етнически познания и особености, внасяне на допълнителни интерпретации или гледни точки.

Тези пределно общи предписания трябва да се конкретизират според спецификата на групата (смесена, само от турчета или само от циганчета, смесена от двата етноса). Общото интелектуално равнище, познавателните интереси и възможности на децата са водещи при подбора и структурирането на учебното съдържание, което учителят ще предложи за изучаване.

Независимо от направеното в настоящия етап, учебната документация все още не е съобразена в достатъчно добра степен както със специфичните образователни нужди на децата от малцинствата, а в още по-малка степен създава благоприятни предпоставки за интеркултурно разбиране и толерантност.

Традиционните учители все още не са в състояние да приемат и разберат, че децата от различните етноси имат различен респект от образованието и предявяват характерните за собствената си култура високи изисквания към всички, като очакват постигане на общи цели без отчитане на специфики, вместо да поставят „във фокуса на внимание какво е ценно за детето, какво са за него Другите и в какво то открива смисъла на своето Тук и Сега” [3]. Сполучливият подбор и реализация на методите за представяне на учебното съдържание могат да се използват и дори да се оптимизира, ако се следват идеите и принципите на интеркултурното образование.

Няколко идеи за размисъл са свързани с урочната работа:

- преобладаване на монологични и диалогични методи с по-стегнато или по-опростено съдържание за улесняване на речевото общуване;
- увеличаване на диалогичните форми за работа, даващи възможности за получаване на невербална обратна информация, която се интерпретира от позициите на познаването на културните модели;
- използване на методи, активизиращи мисловната и практическата дейност на учениците.
- съчетаване на различни дейности на учениците в урока, съобразно предпочитанията им.

В извънурочната работа в училище от функционална най-ефективни за осъществяване на интеркултурна комуникация се оказват груповите форми на работа. Според М. Балабанова «Формирането на необходимите комуникативни умения и на умения за договаряне при спор протича най-вече в малки групи с помощта на активните методи: отработва се алгоритъмът за подаване на обратна връзка; прилагат се техники за активно/рефлексивно / слушане, методът на игровото моделиране, анализ на педагогически казуси, сценки с вариативен край. Полезно е обсъждането на описаните от Рудестам правила за поведение при конфликт. Спазването на тези правила при решаване на морални дилеми и педагогически казуси подпомага конструктивизма при воденето на спора и достигането до групово решение [1]. Малката учебна група има редица предимства, които съчетани с подходящи методи и техники благоприятства създаването на климат на взаимно уважение, доверие и разбиране. В дидактическата теория са представени същността и видовете групово обучение, разработена е технологията на груповото обучение в съответствие с различните дидактически цели, които следва да се реализират.

ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ТЕХНОЛОГИЯТА ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ЕТНОКУЛТУРНА КОМПЕТЕНТНОСТ НА БЪДЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ

За целите на интеркултурния диалог педагогически осмисленото формиране на група е особено важно условие за оптимално общуване. Когато се създава групата наред с другите фактори трябва да се има предвид етническият състав, интелектуалното равнище, желанието и готовността за съвместна работа. По-добре е в началото групата да се конструира от учителя, защото избора предоставен на децата, често поражда у тях страх и несигурност дали ще бъдат избрани от другите или дали избраните от самите тях ще пожелаят да са в една група. Затова се препоръчва да се започне с изясняване на правилата на работата в малките групи. Децата трябва да имат възможност да ги обсъдят и приемат.

Групата изпълнява най-често обща задача, преследва обща цел и разчита на отговорното участие на всички. За да се постигне това може да се започне с **игри за запознанства**. Те помагат да се преодолее първоначалното напрежение и да се постави началото на взаимното опознаване. Тези игри могат да се използват още в подготовителния или първия клас при новосъздадена група от връстници. Предвид тематичното учебно съдържание по български език някои от тях могат да се играят и по време на часа и урока.

Подходяща е играта за кратко представяне по прост модел: малко име и няколко действия, които лесно се запомнят.

Втората игра може да бъде с картички, на които са написани въпроси. Всеки избира карта, прочита наум въпроса и решава на кого да го зададе. Който отговори задава следващия. Могат да се задават следните въпроси: Какво ще направиш, ако спечелиш един милион?, Кажми нещо за себе си (за свой приятел, за близък човек)?, Кое животно харесваш и защо? Кое животно ненавиждаш и защо?, Коя е последната книга, която си прочел? След като всички са се включили се провежда дискусия, в която участниците се запознават по-дълбоко с личностните характеристики на членовете на групата. Подобна е целта и на представянето чрез

“афиш”. Децата се разделят по двойки и след 10 минутен разговор всеки създава “афиш”, на който изобразява онова, което е счел за важно, което е разбрал за партньора се и разчитайки на собствената си фантазия.

Втората група **игри са за коопериране**. Тяхната цел е взаимното опознаване и уважаване, формирането на готовност за съвместна работа. Такава игра е “езикът на снимките” Учителят задава тема и учениците в мълчание търсят подходяща снимка от предложените им. Те обикалят около маса, на която са подредени материалите и след втората обиколка правят своя избор. Следващата част от играта е дискусия свързана с избора и основанията за него. Може да се продължи с втора дискусия за избор на най-доброто решение.

Друга игра е “Да пишем с тяло”. Децата от групата написват една дума и всяко от тях трябва с помощта на жестове и пантомимика да изобрази една буква от думата. Тази игра позволява да се опознават и специфичните етнокултурни особености на неречевото поведение на участниците.

Подобна е играта “да конструираме машина”. Групата решава каква машина са създали и я интерпретират с тялото си. Останалите трябва да я разпознаят. Играта стимулира невербални действия и е подходяща и при недобре владеещите езика в началните класове, а от друга страна тренира умения за съвместна работа, за взаимно зачитане и взаимопомощ, необходими за успешното изпълнение на задачата.

Ориентация в кръг, фантазия и образно мислене изисква играта “да съчиним история”. Учителят започва една история, а децата я продължават в последователен ред по кръга или като всеки избира следващия. Ако темата е от близкото обкръжение тази игра също дава шанс за интеркултурното образование.

Играта “изключване от групата” цели да провокира онова неприятно чувство, което човек изпитва, когато бъде изключен от дадена група. Образува се здрав кръг от 6-8 деца и поставения извън него се опитва да го пробие или да намери друг начин да влезе вътре. При успех той става член на групата. Играта е априорирана при деца от предучилищна възраст, по-големи, а също и възрастни. Тя е подходяща за наблюдаване на различните чувства у изключение, а също у децата от кръга. В края на играта групата може да реши да го допусне или не. При смесена група могат да се проявят различни стереотипи или да се провокират различни реакции в зависимост от нагласата на децата и равнището на тяхната толерантност.

Играта може да се последва от дискусия за чувствата, които всеки участник е изпитал и за чувствата на другите, които е възприел.

Дискусията може да разшири обема си с използването на примери от минал опит или обсъждане на ситуации на неприемане на представител на чужда култура или неприемане на нашата култура от други.

Играта “Кръг на доверието” [6], априорирана от Л. Стефанов използва кръга като символ на единството на групата. При направен кръг от 10-12 човека един от участниците застава в средата със затворени очи и тези от кръга го блъскат напред назад като махало, а той не трябва да се предпазва или съгва. Успехът на играта свидетелства за нарасналото доверие между участниците в нея, че тяхната сигурност е гарантирана от групата.

Третата група **игри са за социализиране**. Основната им цел е да обогати взаимното опознаване и да се формират социални умения.

Подходяща е играта “интервю с поощрение”. Нейната цел е вдъхване на увереност на партньора. Задават се въпроси, които да предизвикват положителни чувства и да провокират сигурност, самочувствие и самоуважение.

“Да се кажат три хубави неща за партньора” е игра при която участниците наредени в кръг трябва да кажат за своя съсед три хубави неща. Това повишава настроението, самочувствието и стимулира участниците да търсят положителното в другия, да се стремят да го опознаят и разберат.

Подобна е играта, при която участниците написват на един лист името си и останалите записват по едно позитивно определение за всеки друг. При група от шест човека по този начин всеки получава по пет положителни оценки или характеристики. Възпитателната цел на играта в крайна сметка се свежда до поставянето на едно дете в центъра на вниманието, представянето му само в добра светлина, което позволява то да се вживее в позитивната си същност осъзнавайки истинската си стойност и значимост за себе си и другите.

Играта “Пералня” [6] цели подобряване на самочувствието на участника. Децата правят тунел, през който всеки преминава, а другарите му стискат ръката, усмихват му се, казват му нещо окуражаващо. С помощта на вербална и невербални средства участниците се стремят да създават положително настроение и чувства на доброжелателство и приемане. Играта предполага възможност да се намират добри думи или с знаци да се изказва одобрение на партньора.

Предложените игри само една малка част от възможностите да се работи целенасочено за формиране на идентичност и интеркултурност. Те позволяват от една страна по-добро опознаване на самия себе си, на собствената си идентичност и ценност, а от друга учат децата да разпознават и приемат различията като нещо естествено без непременно търсене на доминиране и елиминиране. Игрите за интеркултурно образование възпитават емпатия и солидарност и социални умения за конструиране на един по хуманен и свободен от предразсъдъци свят. Запознаването на студентите-бъдещи учители в тренингова форма с подобни методи за интеркултурно образование и прилагането им в съвременното българско училище би могло да ограничи ескалацията на конфликтното и агресивното поведение.[1] Свързан е с доминиране на „Аз – а“, акцентът е върху индивидуалното действие. Издава „отношения, ориентирани към личностите“, определят се от специфичните личностни качества на учителите и учениците, отрицание на дистанцията, дискутиране с децата, неавторитарност; взаимоотношенията целят развитие на личността на детето, по-интензивна комуникация, по-силна поддръжка, по-демократична атмосфера. Рамките на дължимото поведение са по-слаби, акцент върху свободата на детето и личностното му право на избор, автономия, самоконтрол, умение за самоуправление, независимост, творчество. [7]

Предлаганите методи и техники позволяват с малко усилия и без допълнително напрежение да се постигат успехи при опознаването между децата и да се запознават те с други културни норми, правила, обичаи и традициите и да се разкриват специфичните им особености значими за обучението.

Мненията на учителите за етническите особености на децата, които са значими за обучението са изследвани от Ив. Иванов. Като най-значими сред тях се посочват: умения за индивидуална, самостоятелна и групова работа; да се работи в малка група и клас; познавателни и други интереси; желание за участие и влагане усилия в учебния процес; дисциплина и поведение; навици за учене и работа. Диагностицирането на тези особености може да стане основа за реализирането на диференциран подход към децата от отделните етноси в рамките на конкретната учебна дейност. Основният проблем тук е свързан с формирането на мотивация за учене и за преодоляване на познавателните трудности. Положително отношение към ученето може да се създаде, когато у учениците се появи нужда от удовлетворяване на потребностите от постижение, признание, удовлетвореност от собствената учебна работа, отговорност, поощрение.(perspervity, с. 143). Формирането на мотивация е труден, сложен и дълъг процес, при който може да се разчита на успех, когато се използват различни фактори и средства - психологически преди всичко. подходящи мотиватори могат да бъдат: подкрепянето на целите; оказване на помощ за планиране на целите и тяхното реализиране; активно включване в учебни дейности, към които имат предпочитания, интерес или специални по-високи възможности; различни видове морални или материални награди; положителната оценка за работата; оказване на помощ за подобряване на самооценката; създаване на ситуация гарантираща успех; демонстриране на ентузиазъм от страна на учителя и подкрепяне на такъв у ученика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съчетаването на фронталната работа с временно-груповата и най-вече с индивидуалната не е непозната техника за дидактиката, но в случая спецификата идва от конкретните задачи по отварянето към другия, формирането на умения за предсказване на поведение му и готовността да разчиташ на него в дадена ситуация. Могат да се използват хомо и херетогенни групи по пол и познавателни равнища, но в съответствие с идеите на кооперативното обучение, за да има вътрешна зависимост и сътворчество в работата групите трябва да са хетерогенни по етнически показатели. Решавайки заедно учебни проблеми, децата ще се научат да решават по-лесно и житейските проблеми като работят заедно, отговорно и толерантно.

Фронталните форми на работа са наложителни в определени случаи особено в началото на училищното обучение за преодоляване на познавателни трудности, при запълване на празноти и пропуски, за допълване на знанията. Те обаче не могат, а и не следва да бъдат водещи или преобладаващи. За целите на интеркултурното образование най-ценни и подходящи са проактивните групови форми и те трябва да се използват при всяка възможност в учебната и извънкласната дейност.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Балабанова М. Формиране на конфликтологична култура у учителя за работа в културно-разнообразна среда. в: технологични аспекти на интеркултурното образование., Европейски социален фонд , Благоевград, УИ, 2009, с.156-161

- [2] Въллова, В. Взаимно обогатяване на етническите общности - Отворено образование - 1992, № 2 с. 60-61
- [3] Дерменджиева С. Нови методи за възпитаване на отговорност и личностен избор и модели за прилагане в педагогическото взаимодействие. сб. „Обучение на детски учители за работа в групите за задължителна предучилищна подготовка“, София, НИОКСО, 2013, с. 142.
- [4] Дянкова Г. Толерантност в делничност и празничност - Методически алгоритъм за неформално образование и иновативни професионални умения на учителя за междуетническа толерантност в детската градина. Ихтиман, с. 78, 2015.
- [5] Радев, Пл. Основи на училищната дидактика. Пловдив, с. 89, 1992.
- [6] Стефанов, Л. Тренинг по гражданско поведение и човешки права - Отворено образование, 1995, № 1, с. 73
- [7] Шехова-Канелова М. Диагностика на организационната патология и дисфункции в културата на училището Личностно развитие на учениците в съвременното образование и общество (ТОМ VIII) УИ Благоевград, 2015.
- [8] Янакиева Е. Аз съм потокът, а ти – реката в която се вливам. – Бургас:Димант, 2000. – с.49 -56.
- [9] Ясвин, В. Образовательная среда от моделирования к проектированию. изд. Смысл. Москва. 2001.